

DEUİFD LVIII / 2023, ss. 7-31.

**İslam Aile Hukukunda Boşama Yetkisinin Mahkemeye Devri
Meselesinin Tarihi, Siyasi/Fikri ve Sosyolojik Arka Planı***

Ahmet Yasin KÜÇÜKTİRYAKI**

ÖZ

İslam aile hukukunda evlilik birliği farklı şekillerde sonlandırılabilir. Kadının istemediği evliliği sona erdirebilmesi için birtakım yollar mevcut olsa da en yaygın şekilde karşılaşılan bir yöntem olan talak ile nikâh bağına çözümlenme yetkisi İslam aile hukukunda yerleşik bir kural olarak kocaya aittir. Kocaya ait olan bu yetkinin usulsüz kullanımıyla ortaya çıkan ve özellikle kadının mağduriyeti ile sonuçlanabilen birtakım problemler sebebiyle talak yetkisinin kocadan tamamen alınarak aile mahkemelerine devredilip devredilmeyeceği konusu gündeme gelmiş ve İslam hukukçular arasında değerlendirilmeye başlanmıştır. Farklı açılardan arka planını tespit etmeye çalışacağımız meselenin hukukçu ve aydınların ana gündemlerinden biri haline gelmesi Osmanlı'da Tanzimat'la başlayan süreçte olmuştur. Osmanlı'da Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile başlayan süreç birçok alanda ciddi değişim ve dönüşümlere sahne olmuş ve pek çok konuda da yeni bazı fikirler ortaya atılmıştır. Biz bu çalışmada bahse konu meselenin fikhi değerlendirmesinden sarf-ı nazarla sadece meselenin nasıl bir tarihsel seyir içerisinde, hangi siyasi ve sosyolojik sebeplerle ortaya çıktığını tespit etmeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: İslam Aile Hukuku, Talak, Talak Yetkisi, Aile Mahkemesi, Yetki Devri.

* Bu makale, “*İslam Aile Hukukunda Evliliği Sona Erdirme Yetkisi (Kapsamı ve Devri)*” başlıklı doktora tezinden geliştirilerek hazırlanmıştır.

Yazar; çalışmanın hazırlanması esnasında bilimsel ve etik ilkelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm kaynakların kaynakçada belirtildiğini, çalışmanın maddi açıdan fonlanmadığını, çıkar çatışması bulunmadığını beyan etmektedir.

** Öğr. Gör. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri İslam Hukuku, yasin.kucuktiryaki@deu.edu.tr, orcid.org/0000-0003-2815-0847

Makalenin Hakemlere Gönderiliş Tarihi : 07.09.2023

Makalenin Hakemlerden Geliş Tarihi : 22.11.2023

**Historical, Political/Intellectual and Sociological Background of the
Issue of Transfer of Divorce Authority to The Court in Islamic Family
Law**

ABSTRACT

In Islamic family law, the marriage can be ended in different ways. Although there are a number of ways for a woman to end a marriage she does not want, divorce authority by talaq, which is the most commonly encountered method, belongs to the husband as a rule in Islamic family law. Due to a number of problems caused by the improper use of this authority which can result in the victimization of women in particular, the issue of whether the talaq authority should be completely taken away from the husband and transferred to the family courts has been raised and has begun to be evaluated among Islamic lawyers. The issue, the background of which we will try to determine from different perspectives, became one of the main agendas of jurists and intellectuals in the process that began with the Tanzimat Edict in the Ottoman Empire. The process that began with the proclamation of the Tanzimat Edict in the Ottoman Empire witnessed serious changes and transformations in many areas and new ideas were put forward on many issues. In this study, we will try to determine the historical course of the issue and the political and sociological reasons that led to its emergence.

Keywords: Islamic Family Law, Talaq, Divorce Authority, Family Courts, Authority Transfer.

GİRİŞ

İslam aile hukukunda nikâh akdi farklı şekillerde sonlandırılabilir. Talak, evliliği sonlandırma usullerinin en yaygın şekilde kullanımda olanıdır ve akit esnasında veya evlilik devam ederken kadına da bu yetki verilebilse de, prensip olarak kocaya tanımlanmış bir yetkidir.¹

Erkeğe ait şeri/dini bir yetki olarak kabul edilen talak yetkisinin tamamen mahkemeye devredilmesi klasik fıkıh kaynaklarında temas edilen bir konu değildir. Klasik kaynaklarda evliliğin sonlandırılmasında mahkeme, tefrik konusu bağlamında gündeme gelmektedir. Nitekim tefrik

¹ Abdülkerim Zeydan, *el-Mufasssal fi Ahkâmî'l-mer'e ve'l-Beyti'l-Müslim fi's-Seriatî'l-İslâmiyye*, (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1994), 7/358; Abdülvehhab Hallaf, *Ahkamu Ahvâlî's-Şahsiyye fi's-Seriatî'l-İslâmiyye*, (Daru'l-Kütübi'l-Misriyye, 2. Baskı, 1938), 133, 135; Zekiyyüddin Şa'ban, *el-Ahkamu's-Şer'iyye fi'l-Ahvâlî's-Şahsiyye*, (Bingazi: Menşuratu Camiati Karyunus, 1989), 372

evlilik birliğinin yargı kararıyla sonlandırılması anlamındadır. Ancak tefrik kadın için evliliği sonlandırma yollarından biri olsa da erkek için böylesi bir zorunluluk söz konusu değildir. Zira erkek kendisinde mevcut olan talak yetkisiyle nikâh bağına çözebilmektedir. Ayrıca İslam hukukunda tefrik için mahkemeye müracaat etme daha çok erkeğin talak yetkisine karşılık olarak kadının evliliği sonlandırabilmesinin bir yolu olarak ele alınmıştır. Hanefi mezhebinde tefrik için mahkemeye müracaat hakkı sadece kadına tanınmıştır. Zira erkek istemediği bir evliliği talak ile sonlandırabilmektedir.² Ancak Maliki, Şafii ve Hanbeli mezheplerinde erkeğe de mahkemeye müracaat imkânı verilmiştir.³

İslam toplumlarında belli bir döneme kadar talak yetkisinin kocaya ait olması ve kocanın evliliği mahkeme dışında ve şifahi olarak sonlandırabilmesi ciddi bir probleme dönüşmemiş ve söz konusu yetkinin koca dışında bir yetkiliye ve kuruma devri yoğun şekilde ele alınmıştır. Ancak kocaya ait olan bu yetkinin usulsüz kullanımıyla ortaya çıkan ve özellikle kadının mağduriyeti ile sonuçlanabilen birtakım problemler, farklı siyasi ve sosyolojik sebeplerle talak yetkisinin kocadan tamamen alınarak aile mahkemelerine devredilip devredilmeyeceği konusu gündeme gelmiş ve İslam hukukçular arasında değerlendirilmeye başlanmıştır.

Bu çalışmada biz talak yetkisinin kocanın elinden tamamen alınarak aile mahkemelerinin uhdesine verilmesi meselenin tarihi, siyasi ve sosyolojik arka planını tespit ve tahlile çalışacağız. Ele aldığımız yetki devri meselesinin fıkhi değerlendirmesi çalışmamızın kapsamı dışında kalacaktır.⁴

² Mevsili, Ebû'l-Fadl Mecdüddin Abdullâh b. Mahmûd, *el-İbtîyâr li-Ta'li'l-Muhtâr*, thk. Mahmûd Ebû Dakika, (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.) 3/115; Vehbe Zuhaylî, *el-Fıkhu'l-İslami ve Edilletubû*, (Dimeşk: Daru'l-Fikr, ts.), 9/7048

³ Zuhaylî, *el-Fıkhu'l-İslami ve Edilletubû*, 9/7048

⁴ Çalışmamızda farklı açılardan arka planını ortaya koymaya gayret ettiğimiz talak yetkisinin mahkemeye devri meselenin fıkhi değerlendirmesi hakkında, aralarında bu çalışmayı kendisinden iktibasla ortaya koyduğumuz doktora tezimizin de dâhil olduğu, bazı ilmi/akademik çalışmalar yapılmıştır. Bunlardan bazıları için bk. Nihat Dalgın, *İslam Hukukunda Boşama Yetkisi*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yay., 2001); Hamza Aktan, "Kuran'a Göre Boşanma Prosedürü", *Dini Araştırmalar*, Eylül-Aralık 2002, sy. 14, 5/5-15; İbrahim Yılmaz, *Yetki ve Sistem Açısından İslam Hukukunda Boşanma*, (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya 2006).

Şimdi aktüel bir mesele olarak da gündemde olan bu konunun sırasıyla tarihi, siyasi/fikri ve sosyolojik arka planını ortaya koymaya çalışalım.

1. Meselenin Tarihi Arka Planı

İslam hukuk tarihinde pek çok husus belli bir dönemsel tasnif içerisinde ele alınmaktadır. Çalışmamıza konu mesele esas itibariyle İslam'ın ilk döneminden Tanzimat'ın ilanına kadar geçen süreç ve Tanzimat sonrası süreç olmak üzere ikili bir tasnifle ele almaya elverişlidir. Ancak Hz. Peygamber dönemi, Dört Halife dönemi, Tanzimat'ın İlanına Kadar Geçen Süreç ve Tanzimat Sonrası sürece meseleye dair bazı önemli detayları içeriyor olması sebebiyle çok kısa temas etmek yerinde olacaktır.

Tarihsel süreçte İslam hukukunda yer alan talak yetkisinin erkeğe ait olduğu fikri genel kabul görmüş, talakın şahit huzurunda yapılması yahut tescili meselesi gibi tali konular gündeme gelse de, aleyhinde herhangi bir muhalefet söz konusu olmamıştır.

Hz. Peygamber devrinde fıkıhın kaynağı Kuran ve Sünnet'tir. Kuran-ı Kerim'deki konuyla ilgili düzenlemeler daha çok İslam öncesi dönemde kadına zulmetme yollarından olan kocaya ait olan talak ve yine aile hukukuna dair ricat, zihar, ila, mülaane gibi uygulamalarla alakalı bazı ıslah edici önlemler olarak tahrir etmek şeklinde olmuştur.⁵ Bir diğer asli kaynak olan Sünnet'te ise genel olarak Kuran-ı Kerim'de konuyla ilgili olarak yer alan hükümleri teyit veya beyan edici nitelikte hükümler yer almıştır.⁶ Bu dönemde kocanın talak yetkisinin resmi bir merciye devri ile alakalı bir veriye rastlayamıyoruz. Dört Halife döneminde de Hz. Peygamber döneminden farklı sayılabilecek bir uygulama ve anlayışla karşılaşmıyoruz. Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer döneminde boşamayla alakalı prosedüre aykırı bazı durumlara müdahale edilse de yetkinin kocada olduğunu şu rivayetten anlayabiliyoruz: “Hz. Peygamber ile Ebû Bekir devirlerinde ve Ömer'in hilâfetine iki yılında üç talâk bir sayılırdı. Bilâhare Ömer b. Hattâb ‘İnsanlar kendilerine müblet verilmiş olan bir işte acele gösterdiler. Keşke şunu onlara infâz etse idik!’ dedi ve onu kendilerine infâz etti”⁷ Hz. Ömer bazı meselelerdeki ictihadi görüşleriyle ön plana çıkan fakih bir sahabidir.

⁵ Örnek bazı düzenlemeler için bk. Talak: 65/1; Bakara: 2/226-228; Mücadile: 58/2.

⁶ Konuyla alakalı örnek bazı rivayetler için bk. Buhârî, Talâk, 1; Müslim, Talâk, 1; Ebu Davud, Talak, 17, 18 vb.

⁷ Müslim, Talak, 15

Halifeliği döneminde talakın usule aykırı kullanımının yaygınlaşması sebebiyle aynı anda verilen üç talakı da geçerli kabul edilmesinin zorunluluğuna dair görüşü naklettiğimiz şekildedir. Konumuz açısından önemli nokta şu ki Hz. Ömer devrinde de kocadan talak yetkisini tamamen alarak mahkemeye verme gibi düşünce söz konusu olmamıştır. Hz. Osman da yine boşama yetkisine müdahale etmemiş ancak boşanmaya ilişkin bazı konularda yargılamalarda bulunmuştur. Mesela Hz. Osman kendisine kocasından ayrılma talebiyle gelen kadının davasını görmüş ve neticede muhalaaya hükmetmiştir.⁸ Hz. Ali döneminde de talak konusuna benzer şekilde bir yaklaşım söz konusu olmuştur. Nitekim Hz. Ali aralarındaki şiddetli geçimsizlik sebebiyle kendisine müracaat eden karı koca için tahkim uygulanmasını ve gerekirse boşamaya hükmedilmesini emretmiştir.⁹

Dört Halife devrinden sonra Osmanlı'da Tanzimat dönemine kadar geçen süreç esas itibariyle kocanın talak yetkisi konusunda farklı uygulamalara sahne olan veya farklı görüşlerin mevcut olduğu bir süreç değildir. Bu uzun zaman diliminde de talak yetkisi yine kocaya tanınmış bir yetki olarak kabul edilmiştir ve mahkemeler birçok hukuk davasıyla ilgilendiği gibi talak davalarıyla da ilgilenmiştir. Örneğin Emeviler döneminde mahkemelerde talakla ilgili olarak tıpkı bir önceki dönemde olduğu gibi aynı anda verilen talakın kaç sayılacağı, sarhoşluk ve benzeri ehliyet arızalarının talaka etkisi ve talak sonrası kadının nafakası ile alakalı davalar görülmüştür.¹⁰ Hz. Peygamber, dört halife dönemi ve Emeviler dönemindeki tablo daha sonra Abbasiler, Selçuklu¹¹ ve Osmanlı gibi diğer

⁸ *Muvatta*, Talak, 11

⁹ Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Musa el-Horasani, *Marifetü's-Sünen ve'l-Âsâr*, thk. Abdulmu'ti Emin Kal'acı, (Beyrut: Daru Kuteybe, 1991) 11/293.

¹⁰ Steven Judd, *İhtisası Mehakimi'l-Kadi fi'l-Asri'l-Emevi*, trc. M. Abdulaziz Ahmed, (Merkezu Nuhud li'd-Dirasat ve'l-Buhus, 2021), 7 vd.

¹¹ Selçuklularda Sultan Melikşah'ın emriyle hazırlanan "*el-Mesâ'ilü'l-Melikşahiyye fi'l-Kavâ'idü's-Şer'iyye*" adıyla bir kanunlaştırma faaliyeti mevcuttur. Mesail-i Melikşahiyye özel hukuk alanına dair bir kuralları içeren bir çalışmadır. Bu kanun metni aile ve borçlar hukukuna dair 6 maddeden oluşmaktadır. Bu kanunda mehir, kadın aleyhine şahitlikte belgenin esas alınması gibi kadın haklarını muhafaza eden düzenlemeler mevcut olsa da talak yetkisinin mahkemeye/kâdiye devri konusu gündemde değildir. Kanunun metni için bk. Mehmet Çalışkan, *el-Hüseyinî el-Yezdî'nin el-Urâza fi'l-Hikâyeti's-Selcûkiyye Adlı Farsça Eserinin Türkçe Tercümesi*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 72-73; Ömer Menekşe, "Selçuklular'da Kanunlaştırma Hareketleri ve Bir Hukuk Kodu

tarihsel olarak sırasıyla ortaya çıkan devletlerde de söz konusu olmuş, kocanın talak yetkisine dair farklı bir bakış açısı veya uygulama yer almamış sadece talaka ilişkin tali hususlar mahkemelerde görülmüştür.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla ele aldığımız konunun da dâhil olduğu kadın ve kadının sosyal, hukuki statüsü gibi bir takım meseleler 19. yüzyıldan itibaren ortaya çıkmaya başlamıştır.¹² Kadına dair meselelerin yoğun şekilde ilk defa ele alındığı yer, İslam'da reform yahut tecdit gibi kavramların ortaya çıktığı bir fıkıh tarihi tasnifine göre “yeniden ictihad” döneminin başlatıldığı yer olan Mısır'dır. Mısır'daki bu hareket dalga dalga diğer İslam coğrafyalarına sirayet etmiştir.¹³

Mısır'da kadınların özgürleştirilmesi hareketi Muhammed Ali Paşa'nın Fransa'ya öğrenci gönderdiği döneme dayanmaktadır. Fransa'da eğitim alan bazı isimler Mısır'a döndüklerinde orada mevcut fikir akımlarını tanıtmaya ve yaymaya başlamışlardır. Mesela Rıfâa el-Tahtavi¹⁴ (1801-1873) Paris dönüşü, kadının özgürlüğünü savunduğu *Tablîsu'l-İbrîz fi Telhis-i Paris* isimli eseri yazmıştır. Ayrıca bu hareket laik, Hıristiyan bazı yazarlar eliyle gündemde tutulmuştur.¹⁵ Bu hareket kadını, başörtüsü, talak

Olarak el-Mesâilü'l-Melikşâhiyye fi'l-Kavâidi's-Şer'iyye", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2020, 580-590

¹² Hicri 794 (miladi 1392) yılında vefat etmiş olan Bedruddin Zerkeşi, *Teşnîfü'l-Mesâmi' bi-Cem'i'l-Cevâmi'* isimli usul eserinde maslahatın delil olabilmesi için vehme dayalı olmaması, hakiki olması gerektiğini açıklarken şu misali vermektedir: “Kadının maslahatını temin için kocanın talak hakkının elinden alınarak hakime verilmesi vehme dayalı bir maslahattır. Allah, nafaka ve diğer sorumlulukları nedeniyle boşama hakkını kocaya vermiştir.” Bk. Zerkeşi, Ebu Abdillâh Bedruddin b. Muhammed b. Abdillâh b. Bahadır, *Teşnîfü'l-Mesâmi' bi-Cem'i'l-Cevâmi'*, thk: Seyyid Abdulaziz-Abdullah Rebî', (Mektebetu Kurtuba, 1998), 3/23

Müellifin yaşadığı dönem ve sonrasında da kocanın talak yetkisinin mahkemeye devri konusunun gündeme geldiği anlaşılmaktadır. Ancak bu meselenin 19. yüzyıl ve sonrasında olduğu kadar yoğun şekilde gündemde olmadığını/kalmadığını ifade edebiliriz. Zira Zerkeşi'nin eseri dışında ilgili dönemde yahut yakın tarihlerde yazılan usul veya fûru eserlerinde bu mesele ile ilgili tartışma ve değerlendirmelere rastlayamadık. Bu konuda başka küçük bir ihtimal de Zerkeşi'nin meseleye usuli bir ilkeyi izah için farazi bir misal olarak temas etmiş olmasıdır.

¹³ İbrahim Hatipoğlu, *İslam Dünyasının Çağdaşlaşma Serüveni*, (İstanbul: İz Yay., 2. Baskı, 2012), 119

¹⁴ Bilgi için bk. Hilal Görgün, “Rifaa et-Tahtavi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/95-97

¹⁵ Seyyid Ahmed Ferec, *el-Muameratu ala'l-Mer'eti'l-Müslime*, (yy., ts.), 10

hakkı, miras, erkeklerle bir arada bulunabilme gibi konularda erkeklerle eşitleme ve erkeğin çok eşlilik hakkının engellenmesi gibi amaçlara sahipti. Nitekim Batı'da eğitim alan veya Mısır'da modern eğitim kurumlarında yetişenlerin hukuki alanda bir takım ıslah çalışmalarında etkili olduğu değerlendirilmektedir.¹⁶ Bu konuda ön plana çıkan en önemli iki isim Markos Fehmi el-Muhami (1870-1955), Kasım Emin (1863-1908) olup ayrıca Mısır Feminist Birliğinin kurucusu Hüda Şarâvi'nin (1879-1947) yönettiği *Mecelletü's-Süfur* da aynı paralelde yayın yapan bir dergi olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁷

Markos Fehmi el-Muhami görüşlerini *el-Mer'etu fi's-Şark* isimli eserinde gerçekleştirmeyi hedeflediği dört husustan bahseder. Bunlar, kadınların tesettürü özellikle başörtüsünü ortadan kaldırmak, kadın erkek ihtilatının önünü açabilmek, talakın mahkemede gerçekleşmesini sağlamak ve Müslüman kadınların gayrimüslimlerle evlenebilmesi konusunda gayret etmek şeklindedir. Mısır'da ortaya çıkan bu hareketin Muhammed Abduh'un fikirlerine dayandırıldığı ifade edilmektedir.¹⁸

Mısır'da Kasım Emin'in *Tabrirü'l-Mer'e* isimli eserinde bu konuda şunları söylemektedir:

“Kadının durumunun düzeltilmesi sadece onun eğitilmesiyle mümkün değildir. Aynı zamanda aile sisteminin de ıslah edilmesi gerekir. Burada üç önemli konu vardır: 1) Evlilik, 2) Çok Eşlilik, 3) Talak.

Günümüzde erkekler talak lafzıyla saçmalamaya alıştırılar, kadının onuruyla oyun oynamışçasına hareket ediyorlar ve diledikleri gibi tasarrufla bulunuyorlar. Dinin saygınlığını da hesaba katmıyorlar.”¹⁹ Bu değerlendirme sonrasında Kasım Emin hükümetin erkeğin talakının hakim ve iki şahidin huzurunda gerçekleşecek şekilde düzenlemeler yapmasının gerekli olduğunu ifade etmektedir.²⁰

¹⁶ Ayhan Ceylan, “Osmanlı Döneminde Mısır'da Hukukî Modernleşme (XIX. Yüzyıl)”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, sy. 5, 2008 (Bahar), 67

¹⁷ Muhammed Kutup, *Kadıyyetu Tabrirü'l-Mer'e*, (yy., ts.), 5; Ferec, *el-Muameratu ala'l-Mer'eti'l-Müslime*, 10

¹⁸ Adnan Muhammed Üsâme, *et-Tecdid fi'l-Fikri'l-İslami*, (Daru İbni'l-Cevzi, ts.), 364, 552; Ferec, *el-Muameratu ala'l-Mer'eti'l-Müslime*, 11

¹⁹ Kasım Emin, *Tabrirü'l-Mer'e*, (Kahire: Müessesetü'l-Hindavi), 2016, 73, 90.

²⁰ Emin, *Tabrirü'l-Mer'e*, 91.

19. yüzyıl Osmanlı devletinin hukuki, ekonomik ve sosyal yapı gibi pek çok açıdan batılılaştırılmaya çalışıldığı bir süreçtir.²¹ Özellikle Tanzimat yani Osmanlı devletinde 1839'da Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilanı ile başlayan, bir görüşe göre 1876 tarihinde I. Meşrutiyet'e, diğer bir görüşe göre ise 1908 senesinde II. Meşrutiyet'e kadar olan süreç²² ve bu süreçte gerçekleştirilen yeni birtakım düzenlemeler ve batılılaşma hareketleri kadına dair pek çok konunun tartışmaya açılmasında, erkeğe ait bir takım hakların sorgulanmaya başlamasında dönüm noktası kabul edilebilir. Tanzimat'la birlikte Batı'ya açılan Osmanlı'nın idari ve siyasi yapısı değiştiği gibi fikri ve sosyal yapısında da köklü değişimler baş göstermiştir. Bu rüzgârdan etkilenen kurumlardan biri de aile ve onun bir parçası olan kadındır. Bu dönemde kadın evin içinden dışına doğru açılır.²³

Osmanlı'da bahsi geçen süreçte bir kesimin yönlerini döndükleri Batıda 19. yüzyıla gelinceye kadar kadının statüsü gayet problemlidir, hatta ilgili süreçte batıda kadının bir statüsünün olmadığını söylemek daha doğru olacaktır.²⁴ Ancak 19. yüzyıl ve sonrasında Batıda kadının sosyal, hukuki statüsüne dair ciddi dönüşümler yaşanmış ve feminizm hareketi ciddi bir ivme kazanmıştır. 19. yüzyılda Feminizm kitlesel bir özellik kazanarak "toplumsal bir hareket" halini almıştır.²⁵

Osmanlı'da Tanzimat'tan önce kız çocukları için tek resmi okul ibtidaiyyeler yani ilk mekteplerdir.²⁶ Bu dönemde Mekteb-i Mülkiye, Mekteb-i Sultani ve Harbiye gibi yeni açılan modern eğitim kurumları klasik usule sahip medreselerle birlikte eğitim vermeye başlamışlardır. Bahsi geçen modern eğitim kurumlarında eğitim alanlar batıya daha dönük ve daha reformist bir zihin yapısına sahiptiler. Ayrıca 1858'de İstanbul'da

²¹ Mehmet Akif Aydın, *İslam Osmanlı Aile Hukuku, İslam Osmanlı Aile Hukuku*, (İstanbul: Marmara Üniv. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 1985), 127.

²² Ali İhsan Gencer, "Tanzimat Fermanı: 1839'dan 1876'ya Osmanlı İmparatorluğu", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, (İstanbul: Çağ Yay., 1993), 11/431.

²³ Sema Uğurcan, "Tanzimat Devrinde Kadının Statüsü", *150. Yılında Tanzimat*, Yay. Haz. Hakkı Dursun Yıldız, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1992), 498.

²⁴ Tarihsel süreçte Batıda kadınlara bakışın geçirdiği evrenin kısa bir özeti için bk. Abdülazim Şimşek, "II. Meşrutiyet Döneminde Batılılaşma Etkisinde Yapılan Feminizm Tartışmaları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 61, Güz 2017, 342-345

²⁵ Abdülazim Şimşek, "II. Meşrutiyet Döneminde Batılılaşma Etkisinde Yapılan Feminizm Tartışmaları", 344

²⁶ Uğurcan, "Tanzimat Devrinde Kadının Statüsü", 498

bir kız rüşdiyesi, 1870 yılında kız öğretmen okulu açılmıştır. II. Meşrutiyet'ten sonra kızlar Daru'l-Fünun'a da girebilmişlerdir.²⁷ Böylelikle kadınlar ilkokuldan üniversiteye kadar her kademedeki eğitime almaya başlamışlardır.

Daha reformist zihin yapısına sahip modern eğitim kurumlarında eğitim alanların sayısının artması, kadınların her kademedeki eğitime almaya başlamaları gibi sebepler ve yine Batıda başlayan feminizm hareketinin etkisiyle Osmanlı'da da özellikle 1900'lerden itibaren bir feminizm hareketi ortaya çıkmıştır.²⁸ Nitekim bu dönemde birçok kadın dernekleri kurulmuş ve yine bazı süreli yayınlarda kadın hakları dile getirilmeye başlanmıştır.²⁹

Tüm bu süreç Osmanlı'da kadın erkek eşitliği, kadının özgürlüğü gibi konuları neredeyse ana mesele haline getirmiştir.³⁰ Bu dönemde kadınlar hakkında gazete ekleri çıkartılır, köşe yazıları yazılır yahut müstakil kitaplar yayınlanır. Ayrıca edebi alanda yer alan roman ve benzeri eserlerin de temel konusu artık kadındır.³¹ Kadının erkekle eşitliği bağlamında eğitim, çalışma hayatı ve miras paylaşımı gibi konuların yanı sıra bu dönemde talak yetkisinin erkeğin elinde oluşu da dile getirilen konular arasındadır.

Kadın erkek eşitliği konusunda reformist düşünceye sahip isimler 1870'lerden itibaren gazetelerde yazmaya başlamıştır. Bu dönemde konuyu ele alan yazarlara Selahaddin Asım, Abdullah Cevdet, Celal Nuri ve Rıza Tevfik gibi isimler örnek olarak verilebilir.

Selahaddin Asım ve Abdullah Cevdet toplumda kadının olumsuz pozisyonunun dinden kaynaklandığını savunurken; Celal Nuri ve Rıza Tevfik gibi isimler ise problemin dinden değil sosyal şartlar ve taassuptan kaynaklandığı fikrine sahiptir. Örnek teşkil etmesi açısından Selahaddin Asım'ın şu ifadelerini paylaşabiliriz:

“Karulaşmanın (yani kadını insan ve anne olma özelliklerini göz ardı edip sırf karı olarak görmenin) tesettürden sonra dini amillerinden nikah, talak, veraset,

²⁷ Aydın, *İslam Osmanlı Aile Hukuku*, 159-160

²⁸ Aydın, *İslam Osmanlı Aile Hukuku*, 160

²⁹ Aydın, *İslam Osmanlı Aile Hukuku*, 160

³⁰ Zafer Toprak, “II. Meşrutiyet Döneminde Devlet, Aile ve Feminizm” *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, (Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, 1992), 220

³¹ Uğurcan, “Tanzimat Devrinde Kadının Statüsü”, 498

zevcelerin birden fazla olması, cariye ve istifraş meseleleri ve çocuğun sırf babaya ait olması gibi bahisler gelir.”³²

Ayrıca feminist bir dergi olan Kadınlar Dünyası’nda bu konuda makaleler yayınlanmıştır. Söz konusu makalelerden birinden şu ifadeleri misal olarak paylaşabiliriz:

“İnsaf edelim bir erkeğin düşünmeden veya serboşluğunda karısına ‘seni talak ettim’ demesiyle bütün bir hayat için tanzim edilmiş ailenin derhal müzmahill ve perişan olması hangi akl ü mantığa sığar?”³³

Tanzimat’la başlayan süreçte 19 ve 20. yüzyıllarda sadece İstanbul’da değil kadına dair tartışmalar diğer coğrafyalarda da dile getiriliyordu. Nitekim İstanbullu kadınları modern yaşam tarzı yahut moda gibi konularda etkileyenlerin Mısırlı kadınlar olduğu da ifade edilir.³⁴

Kasım Emin’in talakla ilgili yaklaşımları Celal Nuri tarafından da tekrarlanmıştır.³⁵ Ayrıca Mustafa Sabri, Haydarizade İbrahim, Şeyhülislam Musa Kazım ve benzeri isimler talak yetkisinin sadece erkeğe ait oluşu konusunda olumlu/olumsuz yazarlar arasındadırlar.

Mehmet Akif’in Köse İmam ve Meyhane şiiirlerinde keyfi boşamalara temas edilmiştir.³⁶ Hüseyin Rahmi Gürpınar da kocanın boşama yetkisinin usule aykırı kullanımını mizahi bir dille tenkit etmiştir.³⁷

Bir başka coğrafyada Tunus’ta da Tahir el-Haddad da sabit din, dinamik şariat şeklinde özetlenebilecek makasid temelli bakış açısından hareketle kadınlara ilişkin pek çok konuda yeni hükümler benimsenmesini savunan isimler arasında yer almaktadır. Tahir Haddad talak mahkemeleri kurulması, mahkeme dışında gerçekleşen boşamaların geçersiz kabul edilmesi görüşüne sahiptir.³⁸

³² Selahaddin Asım, *Türk Kadınlarının Tereddidi Yabut Karlaşmak*, (İstanbul: Resimli Kitap Matbaası), 108-109

³³ Nimet Cemil, “Talak”, *Kadınlar Dünyası*, 142. Sayı, 9 Mayıs 1330, 4

³⁴ Uğurcan, “Tanzimat Devrinde Kadının Statüsü”, 498

³⁵ Celal Nuri, *Kadınlarımız*, (İstanbul 1331), 149-157

³⁶ Mehmet Akif Ersoy, *Safabat*, Yay. Haz. Necmettin Turinay, (Ankara: TBMM Yay. 2021), 375, 448.

³⁷ Hüseyin Rahmi Gürpınar, “*Kocasını Boşayan Hümmüç Hanım*”, Mürebbiye, (İstanbul 1981), 280-285

³⁸ Tahir Haddâd, *İmraetünâ fi’ş-Şerîa ve’l-müctemâ’*, (yy. ts.), 35-68

Tanzimat sonrası süreçte gerek yazarlar ve gerekse hukukçular arasındaki kısaca temas ettiğimiz tartışmalar çok eşlilik³⁹, kadına boşanmak için mahkemeye müracaat hakkı sağlayan daha fazla sebebe yer verme gibi konularda 1917 tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesinde birtakım düzenlemeler yapılmış olsa da talak yetkisi yine erkekte kabul edilmiş ancak talakın kısa süre içinde nüfus memurluğuna tescili şartı getirilmiştir.⁴⁰

Bütün bu ifadelerden anlaşılmaktadır ki ele almış olduğumuz mesele batı tesiriyle Osmanlı'da da ortaya çıkmış olan feminizm hareketinin bir sonucudur. Konuyla ilgili olarak gazete ve dergilerde kaleme alınan makaleler hukukçuların da bu konuda görüşlerini ortaya koymasını sağlamıştır.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Şeyhülislam Musa Kazım⁴¹, Mustafa Sabri⁴² ve benzeri isimler talak yetkisinin kadına yahut mahkemeye devredilemeyeceğine dair görüşlerini ortaya koymuşlardır.

Ancak söz konusu tartışmalar yukarıda kısmen temas ettiğimiz bazı yeniliklere sebep olsa da Osmanlı'nın sona erip Türkiye Cumhuriyeti'nin İsviçre Medeni kanununu kabulüne kadar olan süreçte meri hukukta talak yetkisinin erkeğe ait olduğu kabulü devam etmiştir. İsviçre Medeni Kanununun kabulünden önce Tanzimat sonrası süreçte Osmanlı'da aile hukukuna dair önemli kanunlaştırma hareketleri söz konusudur. Bunlardan ilki 1917 tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi'dir. Bu kararnamede talak yetkisi yine kocaya ait bir yetki olarak benimsenmiştir. Bu tarihten sonra yapılan kanunlaştırma çabaları taslak olarak kalmış ve yürürlüğe girememiştir. 1923 Tarihli Hukuk-ı Aile Kanunu Tasarısı⁴³, Hukuk-ı Aile

³⁹ Hukuk-ı Aile Kararnamesi, 38. Madde

⁴⁰ Hukuk-ı Aile Kararnamesi, 110. Madde

⁴¹ Musa Kazım, "Hürriyet ve Müsavât", *Sırat-ı Müstakim*, (Dersaadet 1326), sy. 5, 68-70; a. mlf, "Hürriyet ve Müsavât", *Sırat-ı Müstakim*, sy. 6, (Dersaadet 1326), 93-94; Şeyhülislam Musa Kazım Efendi, *Külliyât*, Yay. Haz: Ferhat Koca, (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2002), 328-334

⁴² Mustafa Sabri Efendi talak hakkındaki görüşlerini Beyanu'l-Hak dergisinde yayınlanan seri makalelerinde dile getirmiş ve talakın kocaya ait olduğunu yoğun şekilde izah etmiştir ve bazı itirazlara cevap vermiştir. Bk. Mustafa Sabri, "Din-i İslam'da Hedef-i Münakaşa Olan Mesâilden: Talak", *Beyanu'l-Hak*, (İstanbul: Cem'iyet-i İlmiye-i İslamiye, 16 Mart 1325), 1/595-598; sy.27., 1/628-631; sy. 28, 2/651-654

⁴³ *Hukuk-ı Aile Kanunı Layihası Hakkındaki Mazbata (Geçen Nüshadan Maba'd)*, Sebül'r-Reşad, (İstanbul 1340), sy. 591, 23/397

Kararnamesi ile aynı hükümleri içermektedir dolayısıyla kocanın talak yetkisine ilişkin bir değişiklik söz konusu edilmemiştir.⁴⁴ 1924 Tarihli Hukuk-ı Aile Kanunu Tasarısı ile de talak yetkisine zaten sahip olan kocanın boşamayı mahkemede veya hakemlerin huzurunda gerçekleştirmesinin gerekli olduğu hükme bağlanıyor.⁴⁵

2. Meselenin Siyasi ve Fikri Arka Planı

İslam aile hukukunda kocaya ait olan talak yetkisinin ondan tamamen alınarak mahkemeye devredilip devredilmeyeceği meselesinin tarihsel arka planında yaptığımız tespite göre kocanın talak yetkisinin mahkemeye devri 19. yüzyıl öncesinde gündeme gelen bir mesele değildir. Dolayısıyla 19. yüzyıldan itibaren İslam toplumlarında var olan siyasi düşüncelerin ele aldığımız meselenin ortaya çıkışındaki rollerinin tespiti önemlidir. Ancak bu tespit öncesinde 19. yüzyıl veya Tanzimat'la, sosyal ve siyasi konularda ulemeden çok üdebanın/aydınların söz sahibi olmaya başladığı bir sürecin başladığını ifade edebiliriz.⁴⁶ Elbette ulemanın da toplumu ve yönetimi ilgilendiren meselelere dair fikir ve çözüm önerileri mevcuttu ancak ulemanın ve aydınların meselelere dair çözüm önerileri birbirinden yine bu dönemde ciddi şekilde ayrılmıştır.⁴⁷

Osmanlı'da 1699 tarihli Karlofça ve 1700 tarihli İstanbul anlaşmalarıyla söz konusu olan toprak kayıpları teknik ve askeri alanda batılılaşma gayretlerini de beraberinde getirmiştir. Ancak temelde bu iki alanda ortaya çıkan ve Batı'nın üstünlüğüne dayanan bakış açısı siyasi/fikri alanda da kendini göstermeye başlamıştır. Nitekim 19. yüzyıl sonrası süreçte geniş bir bakış açısıyla süreç gözlemlendiğinde farklı konularda kendilerine özgü fikirleri olan birçok siyasi akımın mevcudiyeti söz konusu olsa da özellikle sosyal ve hukuki konulara dair fikir beyan eden, kendilerince problem olarak gördükleri konuları ilkten gündem/tartışma konusu haline getiren veya reaksiyoner şekilde ortaya çıkan Batıcılık, Türkçülük ve İslamcılık olmak üzere üç temel siyasi-fikri hareket vardır.⁴⁸

⁴⁴ Sabri Şakir Ansay, *Eski Hukukumuzda Bir Nazar*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, 1952), 57; Yılmaz, *Yetki ve Sistem Açısından Talak*, 212

⁴⁵ Kanun tasarısının metni için bk. *Ceride-i Adliyye*, 1340-1341, sy. 26, 27

⁴⁶ Bedri Gencer, *İslam'da Modernleşme*, (İstanbul: Doğu Batı Yay., 4. Baskı, 2017), 217

⁴⁷ Gencer, *İslam'da Modernleşme*, 227

⁴⁸ Aydın, *İslam Osmanlı Aile Hukuku*, 160; Kaşif Hamdi Okur, "II. Meşrutiyet Dönemi İslam Hukuku Tartışmalarından Bir Kesit – Mansurizade Said ve Seyyid Bey Örneği" *Dini Araştırmalar*, Eylül Aralık 1999, 2, sy. 5, 256

Batıcılık fikrine sahip olanlar her alanda, buna aile ve kadına dair hususlar da dâhildir, tam bir batılılaşmayla sorunların çözülebileceği ve terakkinin mümkün olabileceği kanaatine sahiptir. Türkçülere göre milli değerlerin korunmalı ancak Batı kültürü ile memzuc hale getirilmelidir. İslamcı isimler ise geleneksel din ve hukukumuzun problemlerin sebebi olmadığı ve terakkiye mani olmadığı, her alandaki sorunların sistemden değil sistemin uygulayıcıları olan insandan kaynaklı olduğu şeklindeki bakış açısıyla Batıcı ve Türkçü bakış açısına karşı durmuşlardır. Bu üç siyasi/fikri görüşe sahip olanların kadın ve aileye dair görüşleri de bu paralelde şekillenmiştir. Batıcı ve Türkçüler genel olarak talak yetkisinin kocadan alınarak mahkemeye verilmesini, İslamcılar ise mevcut uygulamanın devamını savunmuşlardır.

Bu dönemde siyasi olarak da etkili olan ve hukuk alanında köklü reform yanlısı olan İttihad ve Terakki'nin 1913 yılında gerçekleştirdiği kongresinde partinin bu konudaki amaçlarını açıkça ortaya koyan konuşmalar yapılmıştır:

*“Terakkiyât-ı medeniyeye itibariyle Garbe temessül mecburiyetinde bulunan Müslümanları inhitattan kurtarmak için İslâmiyeti esâsat itibariyle asr-ı saadete, tatbikat itibariyle asr-ı hâzıra ırcâ ve tenfîk etmek zarureti vardır. Hikmet-i İslâmiyenin iki rûkn-ü esâsîsi olan fıkıh ve kelâmın sünneti seniyye ve maslahat-ı içtimâiyeye muvâfık surette tasfîye ve tevsi'î hem sınıf-ı münevverenin tedeyyününe hem sınıfı mütedeyyimenin tenevvürüne bâis olacaktır.”*⁴⁹

Söz konusu siyasi/fikri akımların meselenin ortaya çıkışına etkilerine değinmeden önce Osmanlı'nın 19. yüzyıla daha belirgin şekilde kendini hissettirmeye başlayan ve pek çok açıdan ama özellikle siyasi ve iktisadi olarak bir gerileme ve hatta yıkılış süreci içerisinde olduğunu hatırlatmamız gerekir. İşte bu her alanda geri kalma ve çöküşün daha yoğun şekilde hissedilmeye başladığı vasatta bahse konu siyasi/fikri akımlar sosyal, hukuki birçok konuda görüşlerini ortaya koymaya başlamışlardır. Bu akımlarla alakalı bilgilere geçmeden önce gerileme ve yenilgiyle sonuçlanan savaşlar sonrasında Müslüman entelektüellerin

⁴⁹ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1983), II, 375; Abdullah Küskü, “II. Meşrutiyet Dönemi Taaddüd-i Zevcât Tartışmalarının Usûlî Zemini Cevaz Meselesi: Mansûrîzâde Said ve İzmirli İsmail Hakkı Polemiği”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 35, 2020, 362.

tartışma konularına bakıldığında mağlubiyet psikolojisinin yoğun etkisi göze çarpmaktadır.⁵⁰

Batıcılar her alandaki gerilemenin sebebi olarak kadının Osmanlı toplumunda hak ettiği sosyal statüye sahip olmamasını görmektedir. Onlara göre bunun sebebi ise din anlayışımız ve din adamlarıdır.⁵¹ Batıcı fikre sahip Celal Nuri, Rıza Tevfik, Selahattin Asım gibi isimlere göre kadının sosyal ve ailevi meselelerinin çözümü için ciddi reformların yapılması zorunludur. Mısır'da Kasım Emin bu konuda yazarlar arasındadır. Mısır'da Batı akılcılığından etkilenen, hürriyet, terakki ve özellikle feminizme meyleden görüşleriyle ön plana çıkan Batıcı bir isim Kasım Emin'in konuya dair söylediklerini daha önce paylaşmıştık.⁵²

Anadolu'da ise Celal Nuri Batıcılar arasında kadın ve aileye dair en fazla yazarlar arasında yer almaktadır. Celal Nuri'nin aile hukukuna ilişkin düşünceleri şöyledir:

Nikâh akdi, nikâh memurunun hazır bulunduğu bir mecliste ve bizzat tarafların iştirakiyle gerçekleştirilmelidir. İmamlara nikah kıyma yetkisi verilmemelidir.⁵³ Celal Nuri çok eşliliğin yasaklanması gerektiğini açıkça ifade etmektedir.⁵⁴ Ayrıca geçerli boşama usulünün de düzenlemeye ihtiyaç duyduğunu, erkeğin talak yetkisinin mahkemeye devredilmesi gerektiğini savunmaktadır. Kadınların da boşanabilmek için mahkemeye müracaat etme hakları olmalıdır.⁵⁵ Görüldüğü gibi Celal Nuri aile hukuku alanında ciddi bir değişim ve düzenleme taraftarıdır. Celal Nuri'ye göre İslam dininin ibadet ve inanç konuları dışında kalan muamelat kısmı tamamen değişime açık bir alandır.⁵⁶

Aile hukuku konularında en çok yazı kaleme alanlar Türkçülerdir. Türkçüler içerisinde görüşlerini yoğun şekilde ortaya koyan isim ise aynı

⁵⁰ Yasin Kurban, "Din, Hukuk ve İslam Dünyası", *I. Dünya Savaşının 100. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu: Emperyalizm ve İslam Dünyası Bildiriler Kitabı*, (Ankara 2015), 431

⁵¹ Celal Nuri, "Kadınlarımız", *İttihad*, No: 23, (İstanbul 1329), 1359-1362

⁵² Kasım Emin, *Tabirü'l-Mer'e*, (Kahire Müessesetü'l-Hindavi, 2016), Fethî Neklâvî, "Kasım Emin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul, TDV Yayınları, 2001), 24/541-542.

⁵³ Celal Nuri, *Kadınlarımız*, 190-191.

⁵⁴ Celal Nuri, *Kadınlarımız*, 143-145.

⁵⁵ Celal Nuri, *Kadınlarımız*, 154-156.

⁵⁶ Celal Nuri, *İttihad-i İslam*, (İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaası, 1331), 45-47.

zamanda bu fikrin teorisyenleri arasında da sayılabilecek olan Ziya Gökalp'tir. Ziya Gökalp laikliğin hukuk alanında benimsenmesi taraftarıdır. Gökalp bu görüşlerini Cumhuriyet döneminde açıkça ifade etmiştir ancak daha önceki süreçte görüşlerini çok açık değil yazılarının arasına serpiştirerek ortaya koymuştur.⁵⁷

Gökalp'e göre din sadece itikat ve ibadet alanlarını tanzim etmeli muamelat alanında ise tamamen çağın gereklerine uygun şekilde laik kurallar benimsenmelidir.⁵⁸

Gündemdeki konulara dair görüşlerini daha çok reaksiyoner şekilde ortaya koyan İslamcılara göre ise geri kalma sebebimiz din yahut din adamlarınız değil dini yanlış anlamamız ve uygulamamızdır. Bu görüş sahiplerine göre İslam dini kadına da gereken değer ve statüyü sağlamakta ve kadına dair hukuki/fikhi kurallarda da bu bağlamda geri bırakıcı bir unsur bulunmamaktadır. Doğal olarak bu görüşteki isimler kocanın talak yetkisinin mahkemeye devredilmesinin mümkün olmadığı görüşüne sahip olmuşlardır.⁵⁹

Görüldüğü gibi çalışmamızın konu edindiği talak yetkisinin mahkemeye devri de dâhil pek çok meselenin siyasi/fikri arka planı özetele bu şekildedir.

Burada bir hususa daha işaret etmek istiyoruz. Esas itibarıyla çalışmamızın genelinde de ortaya koyduğumuz bilgilerden de anlaşılacağı üzere kocanın talak yetkisini mahkemeye devredenler de devretmeyenler de belli bir usul çerçevesince bu görüşlerini ortaya koymaktadırlar. Böylesi bir düzenlemenin yasamaya konu olup uygulama alanına çıkıp çıkamayacağı ise tamamen siyasi iradenin naklettiğimiz görüşlerinden hangisine meyledeceği ile alakalı bir durumdur. Nitekim bu sıcak tartışma ortamı sonrasında yürürlüğe giren Hukuk-ı Aile karnamesine Batıcı ve

⁵⁷ Aydın, *İslam Osmanlı Aile Hukuku*, 169.

⁵⁸ Ziya Gökalp, "Dinin İctimai Hizmetleri II", *İslam Mecmuası*, (İstanbul 1331), 36/772.

⁵⁹ Bu ve benzeri minvalde görüşler için ayrıca bk. M. Şemseddin, "İslamda kadının mevki-i ictimaisi", *İslam Mecmuası*, 5/145; F. Lütfiye "Sebilürreşad mecmua-yı islamiyesi vasıtasıyla İkdâm'ın Londra muhabiri Mehmed Sadi Beye", *Sebilü'r-Reşad*, 288/28; Mehmed Tahir, Çarşaf Meselesi, İst. 1331: Mahmud Esad, "Tesettür-i nisvân hakkında son söz" SR, 279/ 289-90; Fatma Aliye, "Kadın nedir?" YM, 21/ 415-417; Fatma Lütfiye, "İctihaddaki hezeyanlar", *Sebilü'r-Reşad*, 281/ 329-330; Muhammed Ferid Vêcdi, "Yine tesettür meselesi", *Sebilü'r-Reşad*, 276/ 241-243; Aksekili Ahmed Hamdi, "İslamiyet ve taaddüd-i zevcat", *Sebilü'r-Reşad*, sy. 275-285 (Aydın, İslam Osmanlı Aile Hukuku, 162'den naklen).

Türkçülerin çok eşliliğin sınırlandırılması, nikâh ve talak kayıtları konusundaki sıkı tedbir alınması gibi bazı görüşleri yansıtabilmiş olsa da İslamcıların dediği olmuş ve gündeme getirilen reform talepleri karşılanmamıştır.⁶⁰

Ayrıca mevcut baskın görüş bahsi geçen süreçte İslamcılık iken daha sonra Türkçü ve Batıcıların tesiri artmış öncelikle 1924 tarihli aile kanunu taslak halinde kalmış ve daha sonra da çok agresif bir hamleyle siyasi irade İsviçre'den medeni kanun ithal etmiştir.

3. Meselenin Sosyolojik Arka Planı

İnsan ve toplumla ilgili hususların bu iki unsura ilişkin diğer unsurlardan bağımsız şekilde hayatiyetini sürdürmesi düşünülemez. Doğal olarak hukuki kurallar ve bu kurallarla ilgili gerek hukukçuların ve gerekse halkın değerlendirme ve bakış açıları da insan ve toplumun değişmesiyle değişime uğrayabilmektedir. Elbette ki bu değişimin seviyesi ve toplum üzerindeki etki ve yaygınlığı hukukçuların konuyu gündemlerine alıp almamaları noktasında önem arz etmektedir.

Konumuzun tarihi arka planında ele almış olduğumuz meselenin 19. yüzyıla başlayan süreçte gündeme gelen bir konu olduğu tespitini yapmıştık. Bahsi geçen yüzyıl birçok açıdan çok köklü değişim ve dönüşümlerin yaşandığı, Osmanlı devletinin hukuki, ekonomik ve sosyal yapı gibi pek çok açıdan batılılaştırılmaya çalışıldığı bir süreçtir.⁶¹

Modernizm asıl itibarıyla Batı'da 17. yüzyılda bir düşünce sistemi olarak ortaya çıkmıştır. Temelleri Rönesans'a kadar giden Aydınlanma dönemi entelektüelleri modernizm kavramının hem yerleşmesi hem de ilkelerinin belirlenmesinde önemli rol oynamışlardır. Birçok alanda benimsemiş olduğu prensipler söz konusu olsa da eşitlik, hürriyet, akılcılık ve evrensellik gibi aydınlanmanın temel ilkeleri modernizm için de olmazsa olmaz ilkeler olarak benimsenmiştir. Osmanlıda modernizm 19 ve 20. yüzyıllarda bir düşünce sistemi olarak kendini göstermiştir.⁶²

Güçlü ve etkili ideolojiler toplumlarda baskın hale geldiğinde mevcut sistemler de bu yeni ideolojiye göre kendilerini reforme etme çabası içine girerler. İşte tam da bu nedenle İslam modernizmi şeklinde

⁶⁰ Aydın, *İslam Osmanlı Aile Hukuku*, 177.

⁶¹ Aydın, *İslam Osmanlı Aile Hukuku*, 127.

⁶² İbrahim Hatipoğlu, *İslam Dünyasının Çağdaşlaşma Serüveni*, 34-35.

isimlendirilen bir dini-fikri hareket söz konusu olmuştur. İslam modernizmi Türkiye, Mısır, Hint alt kıtası gibi bir şekilde Batı'nın etkisi altına girmiş bölgelerde 19. yüzyılın ortalarından itibaren ortaya çıktığı tespiti yapılmıştır.⁶³

Osmanlı'da özellikle Tanzimat'la başlayan ve modernizmin İslam dünyasında her alandaki etkilerinin en belirgin şekilde ortaya çıkmaya başladığı süreçte aile ve kadın konusu başta olmak üzere önemli konularda ciddi bir değişim ve dönüşüm yaşanmaya başlamıştır. Kocanın talak yetkisinin mahkemeye devri konusunun da bu dönemde gündeme gelmeye başladığını daha önce tespit etmiştik. Dolayısıyla bu dönemde toplumsal anlamda yaşananları ortaya koyduğumuzda meselenin sosyolojik arka planını da gözleme imkânımız olacaktır. Modern dönemde genel olarak İslam toplumunda şu konularda değişimler gözlemlenmiştir:

Kadınların Eğitim Seviyesindeki Değişim: Osmanlı'da Tanzimat'tan önce kız çocukları için tek resmi okul ibtidaiyyeler yani ilk mekteplerdir.⁶⁴ Bu dönemde Mekteb-i Mülkiye, Mekteb-i Sultani ve Harbiye gibi yeni açılan modern eğitim kurumları klasik usule sahip medreselerle birlikte eğitim vermeye başlamışlardır. Bahsi geçen modern eğitim kurumlarında eğitim alanlar batıya daha dönük ve daha reformist bir zihin yapısına sahiptiler. Ayrıca 1858'de İstanbul'da bir kız rüşdiyesi, 1870 yılında kız öğretmen okulu açılmıştır. II. Meşrutiyet'ten sonra kızlar Daru'l-Fünun'a da girebilmişlerdir.⁶⁵ Böylelikle kadınlar ilkokuldan üniversiteye kadar her kademedede eğitim almaya başlamışlardır.

Tanzimat'la başlayan sürecin kadına dair şu üç gelişmeyi ortaya çıkardığı tespiti yapılmaktadır⁶⁶:

1. Bu dönemde kadınların eğitim hakkında faydalanması konusunda ciddi bir mesafe kaydedilmiştir.
2. Kadınlar, eğitim almaya başlamış, diğer bazı sebeplerle de toplumsal hayata katılmış ve daha görünür olmaya başlamışlardır.

⁶³ Fazlurrahman, "Islamic Modernism: Its Scope, Method and Alternatives", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 1, No. 4, Oct., 1970, 329 vd.

⁶⁴ Uğurcan, "Tanzimat Devrinde Kadının Statüsü", 498.

⁶⁵ Aydın, *İslam Osmanlı Aile Hukuku*, 159-160.

⁶⁶ İsmail Doğan, "Tanzimat Sonrası Sosyo-Kültürel Değişmeler ve Türk Ailesi", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, (Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, 1992), I/188-189.

3. İlk iki maddenin belki de temeli sayılacak şekilde Tanzimat'la başlayan süreç kadını gündeme getirmiştir.

Kadın Hareketlerinin/Feminizm Ortaya Çıkması: Modern dönemde Batı'ya açılan Osmanlı'nın idari ve siyasi yapısı değiştiği gibi fikri ve sosyal yapısında da köklü değişimler baş göstermiştir. Bu rüzgârdan etkilenen kurumlardan biri de aile ve onun bir parçası olan kadındır. Bu dönemde kadın evin içinden dışına doğru açılır.⁶⁷ Osmanlı'da bahsi geçen süreçte bir kesimin yönlerini döndükleri Batıda 19. yüzyıla gelinceye kadar kadının statüsü gayet problemlidir, hatta ilgili süreçte batıda kadının bir statüsünün olmadığını söylemek daha doğru olacaktır.⁶⁸ Reformist zihin yapısına sahip modern eğitim kurumlarında eğitim alanların sayısının artması, kadınların her kademedede eğitim almaya başlamaları gibi sebepler ve yine Batıda başlayan feminizm hareketinin etkisiyle Osmanlı'da da özellikle 1900'lerden itibaren bir feminizm hareketi ortaya çıkmıştır.⁶⁹ Mısır'da kadın hareketinin öncüsü ve Mısır Feminist Birliğinin kurucusu Hüda Şarâvi'nin ciddi faaliyetleri söz konusudur. Anadolu'da da Tefeyyüz, Cemiyet-i Hayriyye-i Nisvan, Nisvan-ı Osmaniyye, Müdafaa-yı Hukuk-ı Nisvan gibi kadın dernekleri kurulmuş, Kadınlar Dünyası, Mehasin gibi süreli yayınlarda⁷⁰ kadın hakları dile getirilmeye başlanmıştır.⁷¹ 19. yüzyıl ve sonrasında Batıda kadının sosyal, hukuki statüsüne dair ciddi dönüşümler yaşanmış ve feminizm hareketi ciddi bir ivme kazanmıştır. 19. yüzyılda Feminizm, “toplumsal bir hareket” halini almıştır.⁷² Osmanlı'da kadın erkek eşitliği, kadının özgürlüğü gibi konuları neredeyse ana mesele haline getirmiştir.⁷³ Bu dönemde kadınlar hakkında gazete ekleri çıkartılır, köşe

⁶⁷ Uğurcan, “Tanzimat Devrinde Kadının Statüsü”, 498.

⁶⁸ Tarihsel süreçte Batıda kadınlara bakışın geçirdiği evrenin kısa bir özeti için bk. Abdülazim Şimşek, “II. Meşrutiyet Döneminde Batılılaşma Etkisinde Yapılan Feminizm Tartışmaları”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, sy. 61, Güz 2017, 342-345.

⁶⁹ Aydın, *İslam Osmanlı Aile Hukuku*, 160

⁷⁰ Osmanlı'da ilgili süreçte kadın dergilerinin batılılaşma konusundaki ciddi etkileri söz konusudur. Bu konuyla ilgili detaylı bir değerlendirme için bk. Neslihan Kılıç, “Batı Kültürünün Osmanlı Toplumuna Taşınmasında Önemli Bir Unsur Olarak Kadın Dergileri”, *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2020, Cilt: 20, Sayı: 3/Güz, 707-726.

⁷¹ Aydın, *İslam Osmanlı Aile Hukuku*, 160.

⁷² Şimşek, “II. Meşrutiyet Döneminde Batılılaşma Etkisinde Yapılan Feminizm Tartışmaları”, 344.

⁷³ Toprak, “II. Meşrutiyet Döneminde Devlet, Aile ve Feminizm”, 220.

yazıları yazılır yahut müstakil kitaplar yayınlanır. Ayrıca edebi alanda yer alan roman ve benzeri eserlerin de temel konusu artık kadındır.⁷⁴

Bu dönemde ayrıca kadın erkek arasında eşitlik ilkesinin yaygınlaştırılmaya çalışılması da söz konusudur. Kadının erkekle eşitliği bağlamında eğitim, çalışma hayatı ve miras paylaşımı gibi konuların yanı sıra bu dönemde talak yetkisinin erkeğin elinde oluşu da dile getirilen konular arasındadır.⁷⁵

Kadının ekonomik özgürlüğünü elde etmesi, din/fıkıh kurallarının toplum üzerindeki etkinliğinin azalması gibi pek çok sosyolojik tezahürün yaşandığı bir dönemdir. Bu son tezahür önemlidir zira modernizmin üzerine oturduğu temellerden biri de sekülerizmdir.⁷⁶

Görüldüğü gibi ele almış olduğumuz konu hem Batı'da hem Doğu'da ciddi bir değişim ve dönüşümün yaşandığı bir sosyal ortamda gündeme gelmiştir. Tartışmanın ortaya çıkışında sosyolojik tezahürlerinden bahsettiğimiz modern dönemin getirdiği yeni durumlar etkili olsa da tarihte ortaya çıkmış ve günümüzde de bizzat tecrübe ettiğimiz bazı problemler de içeren bir vakıanın varlığının etkisi de tamamen göz ardı edilmemelidir.

Geniş aile yapısının çekirdek aileye dönüşümü: Geniş aile, anne, baba, erkek çocuklar ve eşleri, torunların kısacası aynı aileden birkaç kuşağın bir arada yaşadığı geleneksel yapıdır. Geniş aile müessesesi eşler arası ilişkilerde de olumlu anlamda birçok işlevi olan bir yapıdır. Öyle ki evlilik ve boşanma gibi konularda bile önemli olumlu etkileri mevcuttur.⁷⁷

Kendisini gelenek ve din karşılığı temeline oturtan ve bireyselleşmeyi salık vererek kişinin tüm değerlerden soyutlanmış şekilde kendini gerçekleştirmesini ve ön plana çıkarmasını sağlayan modernizm aile kurumuna da ciddi şekilde etkilemiş, köyden kente göç ve

⁷⁴ Uğurcan, "Tanzimat Devrinde Kadının Statüsü", 498.

⁷⁵ Aksu Bora, "Hatırlananlar ve Unutulanlar: İslam Coğrafyasında Modernleşme ve Kadın Hareketleri", *Bilgi*, 2010, sy. 53, s. 53-54.

⁷⁶ Ahmet Faruk Kılıç - Sıddık Ağçoban, "Gelenek ve Modernizm Bağlamında İslam", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15(28), 2013/2, 233.

⁷⁷ Ahmet Aydın, *İslam Hukuku ve Fıkıh Problemlerini Psiko-Sosyal Açıdan Analiz*, (İstanbul: Fidan Yay. 2022), 78.

kentleşmenin de etkisiyle geleneksel aile yapısı çekirdek aileye dönüşmeye başlamıştır.⁷⁸

Bu madde konumuz açısından önem arz etmektedir. Zira çekirdek ailenin ortaya çıkışı, “yeni aile”, “milli aile” gibi vasıflarla nitelenerek yaygınlaştırılmaya çalışılması bu tarz aile yapısının kadının özgürlüğüne daha uygun olduğu şeklindeki fikri temele dayanmaktadır.⁷⁹

Değerlendirme ve Sonuç

İslam aile hukukunda talak yetkisinin kocaya ait oluşu tarihsel süreçte bir mesele olarak gündeme gelmemiştir. Bilindiği gibi koca, evlilik birliğini mahkeme dışında, sivil şekilde ve meşru bir sebebe dayansın veya dayanmasın sonlandırabilmektedir. Bu yetkinin dinin belirlediği usullere aykırı kullanımı neticesinde her zaman diliminde problemler söz konusu olabilmektedir. Nitekim Hz. Peygamber hayattayken bile bazı boşamalar şikâyete konu olmuştur. Hz. Ömer gibi çok önemli icthadi kararlara imza atan bir fakih sahabe dahi bu yetkiyi kocadan tamamen alma gibi bir düşünceye sahip olmamıştır.

Osmanlı Devletinin erken sayılabilecek dönemlerinde bazı usul kitaplarında maslahatın katılığı bağlamında konu gündeme gelebilmiş olsa da hiçbir zaman ana gündem halini almamıştır. Yaptığımız tespite göre kocanın talak yetkisinin mahkemeye devri meselesi Tanzimat'tan sonra ortaya çıkmıştır. Tanzimat öncesinde talak meselesinin gündemde olmayışı İslam toplumunun konuyla ilişkili hiçbir sorun yaşamadığı anlamına gelmiyor elbette. Ancak Osmanlı'nın henüz ciddi güç kaybetmemiş olması, dönemin aydınlarının sorunlara yerleşik hukuki anlayışa uygun çözüm önerilerine, toplumun da usulüne uygun kullanımı halinde kocanın talak yetkisinin problem kaynağı olmayacağı yönünde bir bakış açısına sahip olması bu konunun henüz bir meseleye dönüşmemesinin sebepleridir diyebiliriz.

Osmanlı modernleşmesi daha önceki süreçlerde başlamış olsa da dönüm noktası 1839 tarihli Tanzimat Fermanıdır. Bu dönemde Batı Rönesans, reform hareketleriyle ve Sanayi Devrimi ile hızla teknik ve siyasi açıdan güçlenmiştir. Osmanlı ise çöküş dönemindedir. Bu nedenle Osmanlı'nın siyasi açıdan zayıfladığı, toprak kaybettiği, Batı'da meydana

⁷⁸ Faruk Turğut, "Tarihsel Süreçte Aile Kurumunun Dönüşümü ve Geleceğine Yönelik Çıkarımları", *Medeniyet ve Toplum*, 1(1), Bahar 2017, 104-106.

⁷⁹ Toprak, "II. Meşrutiyet Döneminde Devlet, Aile ve Feminizm", 225.

gelen teknik ilerlemenin gerisinde kaldığı sıkça dile getirilmeye başlanmış ve bu problemlerle nasıl baş edileceğine dair çözüm arayışları yoğunlaşmıştır. Bu çözüm arayışları sadece askeri, teknik ve siyasi alanla sınırlı kalmamış topluma dair her kurumda değişim, yenileşme ve düzenleme yapmanın gerekliliği vurgulanmaya başlamıştır. Bu dönemde önemli bir ana gündem maddesi de kadın ve ailedeki/toplumdaki yeri konusudur. Kadının aile içindeki konumu, eğitimi özellikle de kadın-erkek eşitliği birçok mecrada dile getirilmeye başlanmıştır. Tabii olarak da kocanın boşama yetkisi de tartışma konuları arasına girmiştir. Araştırmamızın sonuçlarından biri şudur ki talak yetkisinin kocadan alınıp mahkemeye devredilip devredilemeyeceği Tanzimat'la ortaya çıkan bir meseledir.

Çalışmamıza konu meselenin siyasi/fikri arka planı ile ilgili olarak şunları söyleyebiliriz: Tanzimat sonrası dönemde Batıcı ve Türkçü isimlerin sahip olduğu görüşlerin konunun gündeme gelmesi ve gündemde tutulmasında asıl etken olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Zira bu iki bakış açısına sahip isimler farklı seviye ve mahiyette de olsa batılılaşma taraftarıdır. Ancak talakın mahkemenin uhdesine devri konusunda hemfikirdirler diyebiliriz. İslamcı âlimlerin reaksiyonlarının ise 1926'daki İsviçre'den alınan Medeni Kanuna kadar zayıflayarak farklı seviyelerde etkisini devam ettirdiğini söyleyebiliriz.

İlgili tarihsel süreçte ve söz konusu siyasi/fikri görüşlerin yer aldığı bir vasatta dile gelen düşünce ve fikirlerin toplumda pratize edilmeye başlandığı da bir gerçekliktir. Usule aykırı şekilde kullanımı yaygınlaşan kocaya ait talak yetkisinin ortaya çıkardığı mağduriyetlerin yaşanması, yoğun şekilde esen feminizm rüzgârı ve kadınların toplumsal hayata katılması, eğitim seviyelerinin yükselmesi ve kadına özgürlük sağlamak için en elverişli aile yapısı olarak görülen çekirdek aile yapısının yavaş yavaş yaygınlaşmaya başlamasının söz konusu olduğu bir ortamda kocaya ait talak yetkisinin mahkemeye devredilip devredilemeyeceği bir mesele olarak gündeme gelmiştir.

KAYNAKÇA

- Aktan, Hamza. “Kuran’a Göre Boşanma Prosedürü”, *Dini Araştırmalar*. sy. 14, c. 5. Eylül-Aralık 2002.
- Ansay, Sabri Şakir. *Eski Hukukumıza Bir Nazar*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları. 1952.
- Aydın, Ahmet. *İslam Hukuku ve Fıkıh Problemlerini Psiko-Sosyal Açıdan Analiz*. İstanbul: Fidan Bas. Yayınları. 2022.
- Aydın, Mehmet Akif. *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları. 1985.
- Bayur, Yusuf Hikmet. *Türk İnkılâbı Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. 1983.
- Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Musa el-Horasani. *Marifetü's-Sünen ve'l-Âsâr*. thk. Abdulmu'ti Emin Kal'aci. Beyrut: Daru Kuteybe, 1991.
- Bora, Aksu, “Hatırlananlar ve Unutulanlar: İslam Coğrafyasında Modernleşme ve Kadın Hareketleri”, *Bilgi*, sy. 53, 2010.
- Buharî, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail. *Sabihu'l Buhari: el-Camiu's-Sahih*. Beyrut, Daru İhyau't-Turasi'l Arabî. 1992.
- Celal Nuri, “Kadınlarımız”, *İctihad*, No: 23, İstanbul 1329.
- Celal Nuri, *İttihad-i İslam*, İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaası, 1331.
- Celal Nuri, *Kadınlarımız*, İstanbul: 1331.
- Ceride-i Adliyye, sy. 26, 27. 1340-1341.
- Ceylan, Ayhan, “Osmanlı Döneminde Mısır’da Hukukî Modernleşme (XIX. Yüzyıl)”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, Sayı 5, (Bahar) 2008.
- Çalışkan, Mehmet, *el-Hüseyinî el-Yezdî'nin el-Urâza fi'l-Hikâyeti's-Selcûkiyye Adh Farsça Eserinin Türkçe Tercümesi*, İstanbul: Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. İstanbul 2019.
- Dalgın, Nihat. *İslam Hukukunda Boşama Yetkisi*, İstanbul: Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Vak. Yayınları. 2001.

- Doğan, İsmail. “Tanzimat Sonrası Sosyo-Kültürel Değişmeler ve Türk Ailesi”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu. 1992.
- Ebu Davud, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdi es-Sicistani. *Sünen*. Beyrut: Daru'l Cinan, 1988.
- Turğut, Faruk. "Tarihsel Süreçte Aile Kurumunun Dönüşümü ve Geleceğine Yönelik Çıkarımları", *Medeniyet ve Toplum*, 1(1). Bahar 2017.
- Fazlurrahman. “Islamic Modernism: Its Scope, Method and Alternatives”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 1, No. 4, 329 vd. Oct., 1970.
- Ferec, Seyyid Ahmed. *el-Muameratu ala'l-Mer'eti'l-Müslime*, yy., ts.
- Gencer, Ali İhsan. “Tanzimat Fermanı: 1839'dan 1876'ya Osmanlı İmparatorluğu”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 11/431. İstanbul: Çağ Yayınları. 1993.
- Gencer, Bedri. *İslam'da Modernleşme*, İstanbul: Doğu Batı Yayınları. 4. Baskı, 2017.
- Görgün, Hilal. “Rifaa et-Tahtavi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 35/95-97. İstanbul: TDV Yayınları. 2008.
- Gürpınar, Hüseyin Rahmi. “*Kocasını Boşayan Hürmüç Hanım*”, Mürebbiye. İstanbul 1981.
- Hallaf, Abdulvehhab. *Abkamu Ahvali's-şahsiyye fi's-Şeriatil-İslamiyye*, Daru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 2. Baskı. 1938.
- Hatipoğlu, İbrahim. *İslam Dünyasının Çağdaşlaşma Serüveni*. İstanbul: İz Yayıncılık. 2. Baskı. 2012.
- Hukuk-ı Aile Kanun Layihası Hakkındaki Mazbata (Geçen Nüshadan Maba'd)*, Sebilü'r-Reşad, İstanbul 1340, sy. 591, 23/397
- Judd, Steven, *İhtisasu Mebakimi'l-Kadi fi'l-Asri'l-Emevi*, trc. M. Abdulaziz Ahmed, Merkezi Nuhud li'd-Dirasat ve'l-Buhus, 2021.
- Kasım Emin, *Tabrirü'l-Mer'e*, Kahire: Müessesetü'l-Hindavi. 2016.
- Kılıç, Ahmet Faruk – Ağçoban, Sıddık. “Gelenek ve Modernizm Bağlamında İslam”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15(28), 2013/2.

- Kılıç, Neslihan. “Batı Kültürünün Osmanlı Toplumuna Taşınmasında Önemli Bir Unsur Olarak Kadın Dergileri”, *Bolu Abant İzzet Baysal Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 20, sy. 3/Güz: 707-726. 2020.
- Kurban, Yasin. “Din, Hukuk ve İslam Dünyası”, *I. Dünya Savaşının 100. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu: Emperyalizm ve İslam Dünyası Bildiriler Kitabı*, Ankara 2015.
- Kutup, Muhammed. *Kadiyyetu Tabrii'l-Mer'e*, yy., ts.
- Küskü, Abdullah. “II. Meşrutiyet Dönemi Taaddüd-i Zevcât Tartışmalarının Usûlî Zeminini Cevaz Meselesi: Mansûrîzâde Said ve İzmirli İsmail Hakkı Polemiği”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 35, 2020.
- Mâlik b. Enes. *el-Muwatta*, thk. M. Fuâd Abdalbâkî, Çağrı Yayınları. İstanbul 1992.
- Menekşe, Ömer. "Selçuklular'da Kanunlaştırma Hareketleri ve Bir Hukuk Kodu Olarak el-Mesâilü'l-Melikşâhiyye fi'l-Kavâidi's-Şer'iyeye", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 35, 565-598. 2020.
- Mevsilî, Ebü'l-Fadl Mecdüddîn Abdullâh b. Mahmûd. *el-İhtiyâr li-Ta'âli'l-Mubtâr*, thk. Mahmûd Ebû Dakîka, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Musa Kazım. “Hürriyet ve Müsavât”, *Sırat-ı Müstakim*, sy. 5. 68-70. Dersaadet: 1326.
- Musa Kazım. “Hürriyet ve Müsavât”, *Sırat-ı Müstakim*, sy. 6, 93-94. Dersaadet: 1326.
- Musa Kazım. *Külliyât*, Yay. Haz: Ferhat Koca, Ankara: Ankara Okulu Yayınları. 2002.
- Mustafa Sabri, “Din-i İslam'da Hedef-i Münakaşa Olan Mesâilden: Talak”, *Beyanu'l-Hak*, İstanbul: Cem'iyet-i İlmiye-i İslamiye, 16 Mart 1325.
- Müslim b. Haccac Ebu'l-Hasen el-Kuşeyri. *el-Müsnedü's-Sahib*, thk. Muhammed Fuad Abdalbaki, Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-arabi, ts.
- Neklâvî, Fethî. “Kasım Emin”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 24/541-542. İstanbul: TDV Yayınları. 2001.

- Nimet Cemil. “Talak”, *Kadınlar Dünyası*, sy. 142. 1330.
- Okur, Kâşif Hamdi. “II. Meşrutiyet Dönemi İslam Hukuku Tartışmalarından Bir Kesit – Mansurizade Said ve Seyyid Bey Örneği” *Dini Araştırmalar*, sy. 5. Eylül Aralık 1999/2.
- Selahaddin Asım. *Türk Kadınlarının Tereddidi Yabut Karlaşmak*, İstanbul: Resimli Kitap Matbaası, ts.
- Şimşek, Abdülazim. “II. Meşrutiyet Döneminde Batılılaşma Etkisinde Yapılan Feminizm Tartışmaları”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 61, Güz 2017.
- Tahir Haddâd. *İmraetünâ fi’ş-Şerîa ve’l-müctemâ’*, yy. ts.
- Uğurcan, Sema. “Tanzimat Devrinde Kadının Statüsü”, *150. Yılında Tanzimat*, Yay. Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. 1992.
- Üsâme, Adnan Muhammed. *et-Tecdid fi’l-Fikri’l-İslami*, Daru İbni’l-Cevzi, yy. ts.
- Yılmaz, İbrahim. *Yetki ve Sistem Açısından İslam Hukukunda Boşanma*, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi. 2006
- Zafer Toprak. “II. Meşrutiyet Döneminde Devlet, Aile ve Feminizm” *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, Ankara 1992.
- Zerkeşi, Ebu Abdillâh Bedruddin b. Muhammed b. Abdillâh b. Bahadır. *Teşnîfü’l-Mesâmi’ bi-Cem’i’l-Cevâmi’*, thk: Seyyid Abdulaziz-Abdullah Rebî’, Mektebetu Kurtuba, 1998.
- Zeydan, Abdulkerim. *el-Mufasssal fi Ahkâmi’l-mer’e ve’l-Beyti’l-Müslim fi’ş-Şerîati’l-İslâmiyye*, Beyrût: Müessesetü’r-Risâle. 1994.
- Ziya Gökalp. “Dinin İctimai Hizmetleri II”, *İslam Mecmuası*. İstanbul 1331.
- Zuhaylî, Vehbe. *el-Fıkhu’l-İslami ve Edilletubû*, Dımeşk: Daru’l-Fikr. ts.